*Трохимчук О. В.,**аспірантка кафедри германської філології та зарубіжної літератури
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

СОФОКЛ ТА ЙОГО ТРАГЕДІЯ КОНТРАСТУ «ЦАР ЕДІП»: ВЕКТОРИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Анотація. У статті здійснено аналіз особливостей інтерпретації З. Фройдом образу головного героя трагедії Софокла «Цар Едіп». Звернено увагу на те, як саме Софокл репрезентує образ ідеальної людини, що відповідає ідеалу афінської демократії, як за допомогою контрасту художньо вирішує актуальні й для сучасної людини проблеми: можливість адекватної оцінки себе, інших людей та світу; справжність та оманливість знання; мінливість та швидкоплинність щастя тощо. Оцінки та судження критиків, збіги і розбіжності в наявних інтерпретаціях збільшують цінність трагедії Софокла. Досліджено, якими механізмами автор намагався наблизити реципієнтів до своєї трагедії та художніх ідей, які він прагнув реалізувати. Розглядається шекспірівська трагедія в розрізі таких понять, як час, воля богів, доля людини, її приреченість або, навпаки, рішучість. Ця стаття спирається на текст античної трагедії та має на меті з точки зору реальності проаналізувати фрейдівське вчення про «едіпів» комплекс, несвідоме. Особливо гостро сприймається читачами ставлення героїв трагедії до волі богів, їхня переконаність у тому, що непокоря волі богів обов'язково призведе до страждань та мук. Причому вони трактують волю богів самостійно та розуміють її суб'єктивно. Історія життя головного героя – це спроба протидіяти волі богів, спроба їх перехитрити, яка веде до провалу. Автор показує, що чекає сміливців, які намагаються обійти долю: вони приречені на постійні помилки та вважаються «сліпцями» у власному житті. Проаналізовано фрейдівську інтерпретацію «едіпового» комплексу, представлено її зверненість до минулого. Фройд, який виходить поза межі наявних взірців та уявлень, наголошує на негативізації людських цінностей. З'ясовано, як саме трагедія розкриває глибину людської душі. Едіп, для якого благополуччя свого народу стоїть вище за власне, докладає усіх зусиль, щоб змінити ситуацію, що склалася. Досліджено художнє опрацювання античним трагіком мотивів швидкоплинності та безповоротності людського життя, марності зусиль людини бути гідною себе, своєї держави, співвіднесення мотивів провини, пристрасті, засліплення, пророцтва, долі.

Ключові слова: «едіпів» комплекс, катарсис, контраст, ідеальний герой, архаїзація суб'єкта.

Постановка проблеми. Проблематика інтерпретації софоклівської трагедії має досить обширний характер. Бажаючи трактувати теми, які порушував Софокл, на всезагальний розсуд було більш ніж достатньо. Особливо гострою була проблема протистояння долі та волі людини, яка, попри безсилля перед волею богів, продовжує боротися та рухатися далі. Софокл говорить про можливість усвідомлення власної провини, сміливість людини достойно прийняти покарання за скоєне, не виправдовувати власні негаразди фатумом, що можливе

завдяки адекватній оцінці себе, інших та світу загалом. У статті зображується доля Едіпа, чий життя є поєднанням несвідомого вчинення злочину та свідомого прийняття провини. Фройд, який вважав цю трагедію однією з небагатьох, які варті уваги людства, дав власну оцінку міфу про Едіпа як психоаналітичної концепції особистості, також взяв за основу ім'я фіванського царя для терміна «едіпів» комплекс, який широко використовується психоаналітиками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що нині є чимало праць науковців, літературознавців та критиків, які присвятили свої дослідження питанню інтерпретації трагедії Софокла «Цар Едіп». Чимала кількість цих досліджень вказує на цінність цієї трагедії та настановує інших науковців на нові смислові інтерпретації. З. Фройд був яскравою фігурою, який цікавився трагедією Софокла та дав початок власній психоаналітичній інтерпретації. Такі його праці, як «Тлумачення сновидінь» (1899), «Про особливий тип вибору об'єкта у чоловіків», шоковують читачів своїм революційним баченням та прочитанням трагедії, що, безумовно, викликало низку суперечок та зацікавлень. Фройд своїм підходом та психологічними методами вивчення літератури намагається глибше пізнати особливості людської свідомості, звернутися до архаїчного. Серед літературознавців, які досліджували це питання, були С. Аверинцев, К. Леві-Стросс, В. Ярхо, Е. Фромм та інші. С. Аверинцев присвятив власну роботу «До трактування символіки міфу про Едіпа» дослідженню символіки твору. До інтерпретацій інших науковців звернемося більш детально в тексті нашої статті.

Мета статті – шляхом зіставлення та оцінки інтерпретаційних стратегій зарубіжних та вітчизняних науковців вибудувати власну інтерпретаційну оцінку фрейдівського прочитання трагедії Софокла.

Виклад основного матеріалу. Коли чуєш ім'я Едіп, думки розходяться в двох різних напрямках: з одного боку, до трагедії Софокла «Едіп цар», з іншого – до поняття з психології «едіпів комплекс», яке вперше використав австрійський психіатр кінця XIX – поч. XX ст. З. Фройд. Варто спробувати розібрати, що саме настільки вразило Фрейда в міфі про царя Едіпа, що ім'я головного героя лягло в основу психоаналітичного поняття. Спробуємо звернутися до трагедії Софокла, визначити ключові елементи твору, аби зрозуміти, чи те саме мав на увазі Фройд, говорячи про «едіпів комплекс», чим відрізняється його інтерпретація образу Едіпа від авторської.

Софокл розгортає у своїй трагедії людську трагедію, в якій переплітаються суто людські та суспільні конфлікти. Він, будучи патріотом та активним учасником становлення нової культури, не міг не зображувати у власних творах зміни та конфлікти, що виникали в суспільстві в ті часи. Як чесний

громадянин, він шанує та звеличує порядок та справедливість, які є для нього визначальними. Тому не дивно, що фінал трагедії саме такий. Залишити такі злочини, як батьковбивство чи інцест, непокараними означало б порушити світову гармонію, і не важливо, з яких причин вони сталися, бо вічні норми моралі байдужі до суб'єктивних причин скоєного.

Софокл прагнув створити образ ідеальної людини за своїми мірками, наділити її найкращими рисами, які відповідали б ідеалам афінської демократії [3; 9]. При цьому Софокл підкреслює, що божі закони нездоланні, волю богів неможливо обійти, а людей, які частіше за все не розуміють та не приймають цього, очікують страждання та біди. Яскравим прикладом став Едіп, який через силу духу та власного характеру був приречений на страждання. З одного боку, він яскравий приклад чесного та справедливого царя, захисника міста та свого народу, який готовий виконати будь-яку вимогу богів, лише б вивести городян зі страшного мору. Власні амбіції відходять на задній план, добробут свого народу він ставить вище за власний. Але Софокл вдається до прийому контрасту, щоб ширше розкрити характер свого героя, і вже ближче до фіналу, коли стає відоме ім'я вбивці Лая, читач відкриває для себе Едіпа з протилежного боку. Едіпа, який на початку трагедії був рятівником Фів, захисником свого народу, в фіналі трагедії нема – гордість змінюється на сором, ганьбу. Тепер перед нами постать, яка єдиний вірний шлях спокутування провини бачить у власних тяжких стражданнях, прирікає себе на вигнання.

Незважаючи на розв'язку трагедії, варто ще кілька слів сказати про позитивні риси характеру Едіпа. Він є людиною честі, мужності, не боїться кари богів, є втіленням ідеалу афінської демократії. Софокл зобразив його сильною особистістю, яка не відступає від своїх намірів, не забирає свої слова назад, розуміє весь жах наслідків та готова з гідністю понести покарання. Усвідомивши весь масштаб скоєного, цар Фів поринає у страшні муки сумління [2, с. 36]. Вбивство Лая потягнуло за собою низку інших злочинів, зокрема одруження з Іокастою (як пізніше виявилось, з власною матір'ю). Діти, народжені Едіпом та Іокастою в гріховному шлюбі, також стають жертвами минулого злочину. Кількість невинних, які відчули на собі наслідки скоєного Едіпом, збільшувалася, неначе лавина: спочатку Іокаста, потім їхні діти, а потім і весь народ Фів, на який звалилася кара богів.

Едіп усвідомлює, що завинив, перш за все, перед іншими – перед батьками, перед власними дітьми, народженими в гріху, перед своїм народом. Він не чекає, що боги помилують його, наприклад, за незліченну кількість корисних та благородних справ, які він зробив для свого народу. Едіп відповідає софоклівському уявленню про ідеального героя, адже готовий поплатитися власною свободою, зректися влади заради справедливості [8]. Він не боїться кари, навпаки, самостійно вершить свою долю. Цим вчинком він ніби залишає останнє слово за собою, його воля тріумфує над його фізичним каліцтвом. Він постає в розрізі минулого, теперішнього та майбутнього. Його злочин – минуле, усвідомлення провини – теперішнє, каяття – майбутнє.

Активність та висока самосвідомість – це ті риси, які Софокл перейняв від афінських громадян та якими наділив ними своїх героїв. Він наблизив їх до глядачів, «осучаснив» їх. Сучасній людині скоріше за все важко сповна зрозуміти, чому Едіп самостійно осліплює себе, не намагається уникнути кари, а навпаки,

залишається безкомпромісним в оцінці своїх дій. Афінці ж, навпаки, вбачали в цьому глибокий патріотизм, громадський обов'язок, самосвідомість, необхідність моральної відповідальності за свої вчинки. Те, що він бере на себе всю відповідальність за об'єктивний стан речей, що сталися, характеризує людину з високими цінностями, «таку, якою вона має бути».

Софокл грає на контрасті, коли зображує закони божі та закони людські. Людина не може існувати окремо від богів, автор зображує вертикальні зв'язки, тобто відносини по лінії людина – Бог.

Людські долі, відповідно до міфологічних уявлень давніх греків, визначені богами наперед. Воля героя зображена як свобода, і саме сила характеру, прагнення управляти самостійно своїм життям, керуватися власними бажаннями, неможливість ухилитися від волі вищих сил – ось що стало причиною «загибелі» Едіпа [5, с. 86]. На думку Софокла, саме боги відіграють визначальну роль у людській долі, проте у вчинки їхні не втручаються. Людське життя не може бути стійким чи спокійним, воно сповнене різноманітних подій, людина не може здогадуватися, що чекає на неї а майбутньому. Софокл вважав людський розум особливо цінним, при цьому наголошував на його обмеженості, недалекоглядності. Без богів з їхнім всеохоплюючим знанням, які у творах Софокла займають не останнє місце, не могла існувати афінська держава. Обставини розгортання дії наводять на думку щодо цінності та важливості знання: Сфінкс зі своєю загадкою, яку під силу розгадати лише Едіпу; Едіп, який не може «побачити» власну вину, який постає «сліпим», «незнаючим». Трагедія показує шлях Едіпа в пошуках винного.

Несвідомо герой трагедії прагне пізнати своє минуле, поступово наближається до усвідомлення жакликої правди. Осягнення таємниць свого минулого не було головною ціллю Едіпа, навпаки, спочатку він вважав себе не причиною бід городян Фів, а спасителем міста. Проте в процесі трагедії Едіп із царя-мудреця стає царем-вбивцею. Едіп став злочинцем несвідомо, через власну «сліпоту» [1] йому не вдалося уникнути злочинів, від яких він все своє життя тікав. Сліпота духовна прирівнюється до незнання. Тому якщо в людини відсутній внутрішній зір, вона не здатна «бачити», розуміти причини того, що відбувається. Лише у фіналі трагедії зовнішнє бачення вичерпало всі свої можливості, єдиним виходом стала необхідність перейти до внутрішнього бачення, тобто, будучи зрячим, Едіп був «сліпцем» і, лише позбувшись зору, «прозрів». Мудрий прирівнюється до зрячого. Він перестає бачити навколишній світ, але починає все розуміти, усвідомлювати. Тільки коли Едіп позбавляє себе фізичної здатності бачити, він духовно прозирає.

З міфологічного сюжету Софокл відкидає момент скоєння вбивства, його увага зосереджена вже на результаті, тобто трагедія говорить не про минуле, а про теперішнє і майбутнє – про те, що зараз звалилося на народ, які наслідки має, про те, що чекає на фіванську громаду в разі невиконання волі богів. Варто зазначити, що Софокл порушує питання сучасності та майбутнього. Те, що було в минулому, зачіпає його, є важливим у плані впливу на подальше розгортання подій.

Людина в Софокла постає в діалектиці щастя-нещастя. Час, якому під силу розставити все на свої місця, дає зрозуміти, що все відносне. Те, що раніше здавалося щастям, сприймається Едіпом зовсім по-іншому, мудрість та знання здаються невіданням. Софокл підкреслює мінливість та швидкоплинність

щастя, його крихкість, наголошує, що щастю не можна вірити. Невідання, в якому перебуває Едіп, не робить його абсолютно щасливим. Лише отримавши відповіді на усі свої запитання, дійшовши до розгадки минулого, він може, озирнувшись назад, тверезо оцінити своє життя, зрозуміти усі допущені помилки. Воля богів, люди і приреченість на нещастя виступають протиріччями у драмі.

Творчість Софокла справила значний вплив не лише на європейську літературу нового часу, а й на інші сфери життя. Фройд, який спеціалізувався на глибинній психології, відкрив для себе трагедію Софокла як матеріал для власного наукового дослідження, що здійснило переворот у свідомості людей наприкінці XIX – на початку XX ст. Якщо Софокл зосереджений на теперішньому і майбутньому, то Фройд звертається до минулого. По-перше, він вертає людину в минуле, вдається до «архаїзації суб'єкта» (поняття П. Рікера), прирівнює людські бажання до тваринних інстинктів. Все те, що Софокл підносило та звеличував, у Фрейда має абсолютно протилежний характер. Негативізація людських цінностей здійснюється Фрейдом особливо яскраво. Якщо Софокл говорив про любов, то Фройд абсолютизує тваринні інстинкти [4]; якщо для Софокла благо інших було визначальним для розуміння особистості, то у Фрейда визначальним є лише задоволення власних потреб.

Проте є дещо схоже в давнього та новітнього авторів: пошук Едіпом істини нагадує роботу психоаналізу, а саме кропіткий та детальний аналіз подій, що відбулися раніше та перебувають поза свідомістю героя. Якщо спочатку він несвідомо вдається до скоєння злочину, то уже пізніше свідомо приймає рішення про власне покарання. Як пацієнт у Фрейда, так і Едіп не може дійти до істини самотійно: одному допомагає аналітик, іншому – народ (хор). Чи шляхом діалогу, чи зануренням у спогади минулого людина має дійти до того, щоб віднайти причину певної проблеми.

Можна провести паралель між Софоклом та Фрейдом і в питанні катарсису. Софокл, як зазначав вже Аристотель, говорить драматичною дією про необхідність очищення почуттів через співчуття та страждання. Осмислення наслідків, до яких призвів вчинок Едіпа, змушує як героїв, так і читачів, замислитися про смисл життя, закони суспільства та людства, дає змогу пізнати глибини дійсності.

Трагедія Софокла пройшла через віки, переборола власну природу. Софокл використав у своїй драмі міф Фіванського циклу про нещасного царя Едіпа, де поєднувалася проблематика давнини (табу, з яких починалося культурне існування людства) та сучасності. Написана Софоклом трагедія про царя Едіпа має і нині чималий попит серед читачів. Ідея, що кожна людина має брати на себе відповідальність за свої вчинки, актуальна і нині. Своєю рішучістю та силою характеру Едіп демонструє силу духу [7]. До нього приходять розуміння, що лише через усвідомлення можна уникнути нещастя.

У фіналі Едіп вдається до єдиної характеристики власного становища – він вважає себе нещасним. Все життя він був переконаний, що його життя склалося чудовим чином, він покинув батьківський дім, аби уникнути здійснення страшного пророцтва [3], став героєм для городян Фів, врятував їх від Сфінкса, правив містом, турбувався про загальне благо та опікувався добробутом власного народу, мав чудову дружину та дітей. Лише час зміг розставити все на свої місця, те, що раніше здавалося щастям, сприймається зовсім інакше, мудрість та знання

здаються невіданням. Питання, що порушує Софокл у трагедії, актуальні і нині – сила відповідальності людини в її розумі. Лише адекватна оцінка людиною самої себе, своїх вчинків, наслідків, до яких вони можуть призвести, може перетворити людину на гідну особистість.

Історія життя Едіпа – це спроба протидіяти волі богів, спроба їх перехитрити, яка все ж закінчується провалом. Герої, які намагаються обійти долю, приречені на постійні помилки та невірні кроки, вони виступають «сліпцями» перед власним життям. Тому у фіналі трагедії Софокл вводить мотив фізичної сліпоти. Едіп уподібнюється іншому герою – пророку Тиресію, який, залишаючись сліпим, був наділений даром знання, бачення невідомого. Адже справжнє, істинне знання не доступне лише зору простого смертного.

Висновки. Протиставлення знання справжнього та оманливого, можливість досягнення істини, проблема сліпоти і бачення, фізичного та духовного зору – ось що Софокл намагається донести до читача. Винагородою за спокутування гріхів стає духовне прозріння Едіпа. Софокл зображає героїчний образ людини, яка не уникає привселюдного викриття себе, яка не боїться вчинити суворий суд над собою [6, с. 120]. Якщо навіть людині не під силу уникнути волі богів, характер, який проявляється в її діях, вказує на силу духу. Все це вкотре говорить про мінливість щастя, обмеженість людського знання та немінучість торжества справедливості.

Література:

1. Мережковский Д.С. Вместо предисловия. К трагедии Софокла «Эдип-Царь». *Вестник иностранной литературы*. 1894. С. 5–9.
2. Змановская Е.В. Современный психоанализ. Теория и практика. 2010. 281 с.
3. Ярхо В.Н. Трагический театр Софокла. *Софокл. Драмы*. Москва: Наука, 1990.
4. Фромм Э. Миф об Эдипе. *Забытый язык. Введение в науку понижения снов, сказок и мифов*. 2009.
5. Аверинцев С.С. К истолкованию символики мифа об Эдипе. *Античность и современность*. 1972. С. 90–102.
6. Фрейд З. Толкование сновидений / Пер. с нем. Минск: ООО «Попурри», 2003. 576 с.
7. Ярхо В.Н. Софокл и его трагедии. *Софокл. Трагедии*. Москва: «Художественная литература», 1988.
8. Чугунов В. Царь Эдип. Прошлое одной иллюзии. 2002. 399 с.

Trokhymchuk O. Sophocles and his tragedy of the contrast “Oedipus King”: vectors of interpretation

Summary. The article analyzed the features of Z. Freud's interpretation of the image of the main character of the tragedy of Sophocles “King Oedipus”. Attention is drawn to how Sophocles represents the image of the ideal person, that corresponds to the ideal of Athenian democracy, how, by contrast, artistically solves actual and contemporary problems of the contemporary person: the ability to adequately assess himself, others and the world; authenticity and delusion of knowledge; variability and transience of happiness, etc. Critic's views and judgments, coincidences, and differences in existing interpretations add value to Sophocles' tragedy. It is investigated by what mechanisms the author tried to bring the recipients closer to his tragedy and the artistic ideas he wanted to implement. The Shakespearean tragedy is analyzed in terms of such concepts as time, the will of the gods, the fate of man, his doomedness or, conversely, determination. This article is based on the text of the ancient tragedy and is aimed

at analyzing the Freudian doctrine of “oedipus” complex, unconscious from the point of view of reality. Especially acutely perceived by readers is the attitude of the heroes of the tragedy in the will of the gods, their conviction that disobedience to the will of the gods will necessarily lead to suffering and torment. And they interpret the will of the gods independently and understand it subjectively. The story of the main character’s life is an attempt to counteract the will of the gods, an attempt to outwit them, which leads to failure. The author shows that he is waiting for the brave men who try to bypass fate: they are doomed to constant mistakes and are considered “blind” in their lives. Freudian interpretation of the “oedipus” complex is analyzed and its tendency to

the past is presented. Freud, who goes beyond the existing patterns and perceptions, marks the negativity of human values. We have analyzed how tragedy reveals the depth of the human soul. Oedipus, for whom the well-being of his people stands above his own, makes every effort to change the situation. Explored by the artistic processing of the ancient tragedian’s motives of transience and irreversibility of human life, the futility of man’s efforts to be worthy of himself, his state, the correlation of the motives of guilt, passion, dazzle, prophecy, destiny.

Key words: Oedipus complex, catharsis, contrast, perfect character, archaization of the subject.